

ڪتاب خانن جي مختصر تاريخ ۽ اهميت

☆ ڊاڪٽر عبدالوحيد انڊڙ

عرب وارا ڪتابن جو بيان ۽ ذڪر نهايت ادب ۽ احترام سان ڪن ٿا، ان ڏس ۾ هڪ شاعر چوي ٿو:

نعم الانيس اذا خلوت ڪتاب

تلهوبه ان خانك الاحباب

لامفشيا سرا اذا اسود عتبه

وتفاد منه حكمة و صواب (۱)

جڏهن تون اڪيلو هجين ته ڪتاب تنهنجو بهترين دوست آهي. جيڪڏهن تونان دوست خيانت ڪن ته ان وقت اهو ئي توکي وندرائيندو. جيڪڏهن راز جي ڳالهه ان وقت رکندين ته هو ڪڏهن به ان کي ظاهر نه ڪندو ۽ ان مان توکي عقلمندي ۽ سچائي حاصل ٿيندي. اهڙي ريت هڪ ٻيو ماڻهو چوي ٿو:

ان الڪتاب هو الحليس الذي لا ينافق

ولا يمل ولا يعتابك اذا جفوت ولا يفشني سرڪ.

ڪتاب هڪ اهڙو دوست آهي جيڪو ڪڏهن به منافقي نٿو ڪري ۽ جيڪڏهن تون ان سان ناروا برتاو ڪندين ته هو ناراض نه ٿيندو. نه وري تنهنجو ڪو راز ظاهر ڪندو.

دولت عباسيه جي دور جو مشهور شاعر متنبی چوي ٿو:

اعز مكان في الدنيا سرح صالح

وخير جليس في الزمان ڪتاب (۲)

دنيا ۾ عزت واري جاءِ گهوڙي جي زين آهي ۽ هميشه بهترين ساٿي ڪتاب آهي. ڪتاب کي ڪڏهن ته هٿيار جي برابر سمجهيو ويو آهي، جيئن ته المهلبني پنهنجي پٽ کي چوي ٿو:

يا بني اذا وقفتم في الاسواق فلا تقف الا
على من يبيع السلاح او يبيع الكتب

اي پٽ! جڏهن تون بازار ۾ ڪٿي بيهين ته فقط انهن دڪانن تي بيهه جن ۾ هٿيار يا ڪتاب وڪرو ٿيندا هجن. ڪتابن جي زياهه ترويج ڪاغذ جي ايجاد سان ٿي ۽ ڪاغذ سازي جو فن اسلامي دنيا ۾ سمرقند ۽ چين کان آيو ۽ جلد ئي ايتري ترقي ڪري ويو جو هر هنڌ ڪارخانه ٺهي ويا. سڀ کان پهريائين مصر ۾ بردي Flax جي پوک وڏي پئماني تي پوکي وئي جنهن ڪري اتي ڪيترا ڪارخانا ڪاغذ سازي جا ٺهي ويا. عربن ريشم جي بجاءِ چيٽرن مان ڪاغذ ٺاهڻ شروع ڪيا. ۱۱۰۰ع کان پوءِ ساري يورپ ۾ اسلامي ملڪن مان ڪاغذ وڃڻ لڳو. ڪتاب خانگي طرح يا عام نيلاسي جي ذريعي فروخت ڪيا ويندا هئا. ڪيترن ئي دوڪانن جا مالڪ وقت جا متبحر عالم ۽ فاضل هوندا هئا. (۳)

ڪتابن جي قيمت ڪاغذ سازي جي ڪري جيتوڻيڪ گهٽ هئي مگر تنهن هوندي به هميشه گران هوندي هئي. ان مان معلوم ٿي سگهي ٿو ته جن ماڻهن کي ڪتابن خريد ڪرڻ جي طاقت نه هئي انهن لاءِ عوامي ڪتب خانن جي ڪيڏي نه ضرورت هئي. (۴)

ستين صدي هجري (۱۳۰۰ع) ۾ ڪتابن جي قيمت ۾ ڪجهه گهٽتائي ٿي هئي. ياقوت حموي مروزي، ڪتب خانو الدبيريه مان عاريتاً ڪتاب وٺڻ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته: ”منهنجي جاءِ ڪڏهن به ٻن سون ڪتابن کان خالي نه رهي، انهن ۾ ڇهه سو دينارن جا ڪتاب اهي هئا جن

لاءِ ڪابه رقم امانت رکڻي نه پوندي هئي“ (۵)

فتح ابن خلقان وٽ، غالباً بغداد ۾ هڪ عظيم الشان ڪتب خانو هو، جنهن کي علي بن يحيٰ المنجم مرتب ڪيو هو. ڪثرت ڪتب ۽ خوبصورتي جي لحاظ سان اهو ڪتب خانو بيمثال هو. بصره ۽ ڪوفي جي طالب علمن توڙي ڪتابن جي شوقينن لاءِ هر وقت کليل هوندو هو. فتح ابن خلقان هر وقت هڪ ڪتاب ساڻ کڻندو هو، جنهن کي آستين يا چمڙي جي ٽپلي ۾ رکندو هو. جڏهن وقت ملندو هيس ته ڪيڏي پڙهندو هو. جڏهن به خليفي کان فارغ ٿيندو هو ته يڪدم مطالعو شروع ڪندو هو، پوءِ ڪڍي ڪٿي به هجي. (۶)

آستين ۾ ڪتاب رکڻ جو شوق ابو دائود مصنف سنن کي به هو.

جو ٽلهي ڪتاب ڪڍڻ لاءِ هو ڊگهيون آستينون ٺهرائيندو هو. (۷)

اهڙي ريت علي بن يحيٰ المنجم **تزيانة الحكمة** جي نالي سان عظيم الشان ڪتب خانو قائم ڪيو هو. جنهن ۾ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ کان علم جي اُچ اُجهائڻ لاءِ ماڻهو ايندا هئا. مهمانن لاءِ ڪتب خاني جي ڀر ۾ مهمان خانو مهمان نوازي لاءِ کليل هوندو هو. ڪتب خانو ايتري قدر مشهور هو جو منجم ابو معشر خراسان کان مڪي شريف ويندي هو. ڪتب خانو ڏسڻ آيو ۽ ايستائين جو مطالعي ۾ مچو ٿي ويو جو مڪي شريف وڃڻ به وسري ويس. (۸)

اسلامي ملڪن ۾ اهڙا بلند پايه امير به هئام جي بهترين ڪتب خانا برپا ڪرڻ پنهنجو فرض سمجهندا هئا. ڪي ماڻهو ته سونهري جلدن وارا ڪتاب فقط خوبصورتي لاءِ ڪيپڻ ۾ ٺاهي رکندا هئا. هڪ اندلسي عالم ۽ محب ڪتب ”**التصوير**“ کي هڪ خاص ڪتاب جي ضرورت هئي. قرطبه ۾ گولا ڪندي هڪ ڪپاڙي وٽ کيس اهو ڪتاب مليو. ساڳئي ئي

ڪتاب جو پيو خريدا به پيدا ٿيو ۽ واک ڏيندي ڏيندي ڪتاب جي ايتري قيمت چڙهي وئي جو ڪتاب الحضريءَ جي خريد ڪرڻ کان زور ٿي ويو. کيس معلوم ٿيو ته اهو خريدار هڪ جاهل آهي ۽ ڪتاب انهيءَ ڪري وٺي ٿو جو ڪتاب جو جلد خوبصورت ۽ سنهري هو ۽ انهيءَ قسم جا وٽس ڪيترا ڪتاب هئا. (۹)

حڪومت جو سڀ کان پهريون مرڪز جنهن ۾ سڀ کان پهريون ڪتابخانو قائم ٿيو، اهو بغداد هو، جتي ٽين صدي هجري ۾ خليفي مامون الرشيد پهريون ڪتابخانو ”دارالعلوم“ يا ”بيت الحكمة“ جي نالي سان قائم ڪيو. جنهن کان پوءِ ٻين مرڪزي شهرن ۾ به انهيءَ قسم جا عام ڪتابخانا قائم ٿيا، جن عام شهرت حاصل ڪئي. (۱۰)

پهرين زماني ۾ ابتدائي (Primary) خواه اعليٰ تعليم (Higher Education) مسجدن ۾ ڏني ويندي هئي. انهن مسجدن ۾ هڪ مختصر ڪتابخانو به هوندو هو جتي فقط دينيات جا ڪتاب موجود رکيا ويندا هئا. آخر رفته رفته اعليٰ تعليم لاءِ درسگاهون به کوليون ويون جي اڄ ڪلهه جي يونيورسٽين جهڙيون هيون. جن ۾ سمورا علوم ۽ فنون پڙهايا ويندا هئا. قاهره ۾ الحاکم اهڙي قسم جي هڪ يونيورسٽي چئي سگهجي ٿو. انهيءَ ۾ رياضيات، نجوم، طب، ما بعدالطبعيات (Mataphysics) جي تعليم به ڏني ويندي هئي. (۱۱) انهن عظيم الشان تعليم گاهن ۾ ڪتابخانا به هئا، جيڪي ابتدا ۾ فقط طالب علمي لاءِ مخصوص هوندا هئا پر نيٺ انهن کي عام ڪيو ويو.

اسلامي ڪتب خانن نهايت جادي ترقي ڪئي جن کي نه رڳو عباسي خليفي جي طرفان اعانت نصيب ٿي، پر انهن اميرن طرفان به امداد ملي ٿي جن هجري ابتدائي صدين ۾ بغداد سان پنهنجو رسوخ قائم ڪرڻ

ٿي چاهيو. ٿي اسلامي ڪتبخانا اسلامي تاريخ ۾ اهم رهيا آهن.:

- ۱- پهريون بغداد ۾ عباسي خليفن جو ڪتب خانو جنهن ۾ بي بها ۽ بي شمار ڪتاب جمع هئا. تاتارين جڏهن بغداد کي تاراج ڪيو تڏهن انهي ڪتبخاني جو نالو نشان ختم ٿي ويو.
- ۲- مصر ۾ فاطمي خليفن جو ڪتب خانو، جو بيش بها، نفيس ۽ ناياب ڪتابن جي ڪري سڀني ڪتب خانن ۾ مشهور هو. سندن آخري خليفن المعاضد جي وفات تائين ڪتب خانو موجود هو. يعني سلطان صلاح الدين ايوبي رحمه جي فتح ڪرڻ تائين.
- ۳- اندلس ۾ خلفاء بنو اميه جو ڪتب خانو جو عظيم الشان ڪتب خانن مان هو. جيسين ملوڪ الطوائف وارا قابض نه ٿيا هئا، تيسين ڪتب خانو موجود هو. پوءِ ڪتب خانو منتشر ٿي ويو. ان زماني ۾ بادشاهن جو توجه ڪتب خانن کان پري ٿي ويو ۽ قائم ڪيل مدرسن ۾ جيڪي ڪتب خانو هئا انهن کي ڪافي سمجهيو ٿي ويو. درجه ذيل انهن ڪتب خانن جي فهرست ڏجي ٿي جيڪي عهد عباسيه ۾ بلاد اسلاميه ۾ موجود هئا.

بغداد:

- (۱) ڪتب خانو ”دار العلوم“
- (۲) ”بيت الحكمة“ جنهن کي خليفن هارون الرشيد يا سندس جا نشين مامون الرشيد قائم ڪيو. خليفن المعتمد تائين موجود هو.
- (۳) ڪتب خانو جيڪو هڪ دار العلوم سان وابسته هو. جنهن کي اهل بويه جي وزير ابو نصر سابورين ارد شير قائم ڪيو. ڪرخ بغداد جي محلي بين السورين ۾ هو. ان ۾ هڪ لک ڪتاب هئا. (۱۲)
- (۴) مدرسه نظاميه جو ڪتب خانو جنهن کي نظام الملڪ وزير سلطان

- الپ ارسلان سلجوقي ۳۵۷ھ ۾ قائم ڪيو. (۱۳)
- (۵) مدرسه مستنصر جو ڪتب خانو جنهن کي خليفي المستنصر بالله عباسي ۳۲۳ھ ۾ قائم ڪيو. انهن ڪتب خانن کان سواءِ ان زماني ۾ ڪُل ۳۶ ڪتب خانن هئا جي گهڻو ڪري تاتارين جي زماني ۾ برباد ٿي ويا. (۱۴)
- (۶) ڪتب خانو دار العلوم جنهن کي مشهور فاضل ۽ شاعر ابن حمدون ۳۲۳ھ ۾ قائم ڪيو هو. (۱۵)

رامهرمز:

- (۷) ابن السوار جو قائم ڪيل ڪتب خانو.
- بصوه:
- (۹۷۸) ۹۷۸ھ ۾ ڪتب خانو ابن سوار نالي ڪنهن ماڻهو عوام لاءِ قائم ڪيا هئا. اهو جنهن جو ذڪر حريري مقامات ۾ ڪيو آهي، اهي ٻئي ڪتب خانو بدوين جي حملي وقت ساڙيا ويا. (۱۶)

طلب:

- (۱۰) بنو حمدان جو قائم ڪيل ڪتب خانو جيڪو ۳ صدي هجري ۾ حلب تي حڪمران ٿيو. (۱۷)

طرابلس:

- (۱۱) ڪتب خانو بنو عمار فرمان روايان طرابلس جيڪو ۵ صدي هجري جي آخري ۾ قائم ٿيو. جنهن کي فرنگين پهرين صليبي جنگ ۾ ۱۱۰۹ع ۾ طرابلس تي حملي وقت ساڙي ڇڏيو. (۱۸)

فاطمي:

- (۱۲) ڪتب خانو جامعہ ازهر جنهن کي فاطمي خليفي العزيز ۱۹۷۰ع ۾ قائم ڪيو هو.

(۱۳) دارالعلوم جو ڪتب خانو جيڪو ۱۰۰۳ع ۾ فاطمي خليفن الحاکم جي جانشين العزيز قائم ڪيو هو. اهو ڪتب خانو الحاکم جي جانشين الظاهر جي زماني تائين باقي هو ۽ پوءِ به صلاح الدين ايوبي جي زماني فتح مصر ۱۱۷۱ع تائين موجود هو. جيئن ته هن ڪجهه حصو پنهنجي وزير الفاضل عبدالرحيم کي ڏنو ۽ باقي حصو نيلام ڪيو ويو. (۱۹)

(۱۴) ڪتب خانو مدرسه فاضليه، جيئن ته وزير الفاضل اهي ڪتاب گڏ ڪيا هئا جيڪي کيس سلطان عطا ڪيا هئا مگر پوءِ جلد ئي مدرسي جي شاگردن ان جا ڪتاب فروخت ڪري ڇڏيا، باقي ڪتاب پوءِ ڪنڊ ڪٽڇ ۾ پکڙجي ويا. (۲۰)

غزنو:

(۱۵) اهي ڪتب خانو جن ۾ غزنوي فوجن ۱۰۶۹ع ۾ حملا ڪري اصفهان مان ڦريل ڪتاب گڏ ڪيا هئا. هڪ صدي کان پوءِ اهي ڪتب خانو تباهه ٿي ويا. (۲۱)

هرو:

هتي ڏهه ڪتب خانو هئا جن مان ٻه هي هئا:

(۱۶) ڪتب خانو نظاميه، نظام الملڪ قائم ڪرايو.

(۱۷) ڪتب خانو عزيزيه، جنهن کي ۶ صدي هجري ۾ عزيز الدين صاحب قائم ڪرايو.

نيشاپور:

(۱۸) اهي ڪتب خانو جيڪي ۱۰۱۹ع ۾ سلطان محمود غزنوي فتح

نيشاپور جي وقت غزني ٿي ويو. (۲۲)

(۱۹) آل بويه جي تاجدار عضد الدوله ۹۷۷ع جو ڪتب خانو، جنهن کان

پوءِ سندس جانشين بهاءُ الدوله ڪٽبخاني جي ڪابه خبر ڪانه لڌي. (۲۳)

انهلس:

۲۰. ڪٽبخانو خليفه الحڪم المنتصر ۱۹۶۱ع سندس پٽ هشام ۱۰۰۶ع جي وزير الواضح، ڪٽبخاني ۾ جيڪي فلسفي ۽ حڪمت جا ڪتاب هئا ساڙي ڇڏيا. (۲۴)

مغروب (فارس)

۲۱. مدرسة الصغابيو جو ڪٽبخانو، جنهن کي بني مريم سلطان يعقوب بن عبدالنحق ۱۳۱۵ع ۾ قائم ڪيو. ان ۾ اهي ڪتاب هئا جيڪي بادشاهه اسپين جي مغلوب بادشاهه سانچو (Sancho) کان ورتا هئا. (۲۵)

انهن ڪٽبخانن ۾ ڪتابن جو جدا جدا تعداد هوندو هو. مثال طور سابور بن اردشير جي ڪٽبخاني ۾ ڪتابن جو تعداد هڪ لک کان وٺي هڪ لک چاليهه هزارن تائين هو. جن ۾ فقط قرآن ڪريم جا ۱۰۰ خوش خط نسخا مشهور خاندان بنون مقله جي خطاطن جا لکيل هئا. طرابلس جي ڪٽبخاني ۾ بقول ابن الفرات ٽيهه لک جلد هئا، (اهو تعداد مبالغه آميز ڏسڻ ۾ اچي ٿو) قرطبه جي ڪٽبخاني ۾ چار لک ڪتاب هئا جن کي پراڻي جاءِ مان ڪڍي نئين جاءِ ۾ رکڻ لاءِ ڇهه مهينا لڳي ويا، خلفاءِ فاطميه مصر جي ڪٽبخاني ۾ هڪ لک ويهه هزار ڪتاب هئا.

انهن وڏن وڏن ڪٽبخانن جي ڏسڻ خواهه ان مان واقف ٿيڻ جي سهوليت لاءِ ڪٽبخانن جو فهرستون ٺاهيون ويون هيون. نون ڪتابن کي هٿ ڪرڻ لاءِ وڏيون وڏيون رقمون خرچ ڪيون وينديون هيون. ڪتابن جا نقل ڪرائڻ لاءِ به خاص ڪاتب مقرر ڪيا ويندا هئا، جنهن لاءِ جدا جدا

اڃا تائين گم ناسي جي ڪنڊ ۾ پيا آهن، جن کي ظاهر ڪرڻ جي اشد ضرورت آهي. في زماني ان ڏس ۾ ڪافي پيش رفت ٿي آهي ۽ انهن اهم ڪتبخانن ۽ ڪتابن تي تحقيق ۽ تدقيق جو عمل جاري آهي. شل الله تعاليٰ اسان کي پنهنجي علمي ذخيرن کي محفوظ ڪرڻ سان گڏ ان تي عمل پيرا ٿيڻ جي توفيق بخشي. آمين

حوالا:

- (۱) عقد الفريد لابين عبد ربه، ج ۲، ص: ۲۰۸
- (۲) الاستخري، ص: ۳، مطبوعه يورپ
- (۳) ابن خلقان، ج ۱، ص: ۲۸۶ بحواله مهراڻ ۱۹۸۳ع
- (۴) ڪتاب الفهرست، ص: ۳۲
- (۵) معجم البلدان لياقوت، ج ۳۰، ص: ۵۰۹-۵۱۰
- (۶) ارشاد الاديبي لياقوت، ج ۶، ص: ۴۹-۸۰
- (۷) النجوم الظاهره يورپ، ج ۲، ص: ۷۹
- (۸) ايضاً، ج ۵، ص: ۳۶۷
- (۹) نفع الطيب للمقري، ج ۱، ص: ۳۰۲، مطبوعه قاهره
- (۱۰) Lalanne Curisseties p-160, 1887
- (۱۱) وسٽفيلڊ جو ڪتاب (جرمني) بحواله مهراڻ، سنڌي ادب سيمينار نمبر ۱۹۸۳ع
- (۱۲) ڪامل، ج ۵، ص: ۳۶۷
- (۱۳) ابن اثير، ج ۹، ص: ۲۳۶
- (۱۴) صبح الاعشيٰ للقلقشنري، ج ۱، ص: ۳۶۶
- (۱۵) احسن التقاسيم في معرفه الاقاليم للمقدسي، ص: ۳۱۳
- (۱۶) مقامات حريري
- (۱۷) تاريخ ابن النديم
- (۱۸) تاريخ ابن الفرات
- (۱۹) مقرزي، ج ۱، ص: ۳۰۹، ابن خلدون، ج ۳، ص: ۸۱
- (۲۰) خطاط مقرزي، ج ۲، ص: ۳۶۷
- (۲۱) معجم البلدان، ج ۳، ص: ۵۰۹
- (۲۲) ارشاد الاديبي لياقوت، ج ۲، ص: ۳۱۵
- (۲۳) ارشاد، ج ۵، ص: ۳۶
- (۲۴) طبقات الامم لابين صاعد، ص: ۶۵-۶۶
- (۲۵) ارض القرطاس، ص ۱۸، بحواله مهراڻ سنڌي ادب سيمينار نمبر ۱۹۸۳ع

-
- 15- In 2004, the ninth election was held, through which, Hafiz Nazr Muhammad became President, Prof. Sarwar Hussain General Secretary and other members were selected at various posts.
-
- 16- On 14 October 2004, the oath ceremony was held at Jinnah College Nazimabad. Molana Asad Thanvi presided the ceremony and delivered a special speech.
-
- 17- On 15 January 2005, first seminar was held at Jinnah College entitled "Principle of Research, literary composition, compilation, column writing, Target and method".
-
- 18- On 4th May 2005, first Provincial Seratunnabi Conference was held at Jinnah University for women Karachi. The research Scholars presented 39 lectures in 4th languages i.e. Urdu, English, Arabic and Sindhi.
-
- 19- 36 Awards were distributed in the conference.
-
- 20- On this occasion the provincial minister inaugurated the Anjuman's website www.auicks.org. Which contains magazine of Islamic studies.
-
- 21- On this occasion, lunch and supper for the respected guests were arranged by the Anjuman-e-Asatiza-e-Uloom Islamia.
-
- 22- Salahuddin panel won the election of Anjuman-e-Asatiza-e-Uloom Islamia 2005-6 against the panel of Prof. Saharan with a great margin. Through which Prof. Dr. Salahuddin Sani (President) and Prof. Abdul Hafeez (General Secretary) were elected.
-
- 23- A training session was held on 30th August 2005 at Sir Syed college entitled "Value & Importance of Independence and the duties of teachers".
-